

Z. KARVALICS LÁSZLÓ CSc

zkl@hung.u-szeged.hu
történész, egyetemi docens (SZTE BTK)

A mámoron és az igézetén túl: a listák világának sokszempontú információtörténeti beágyazásához

Beyond Vertigo: how to put the world of lists
into information history narratives?

ABSTRACT

As an introduction to a special, thematic issue, the author reviews four possible analytic approach to information history centered view of lists. The microhistory explanation (1), a tipology-driven, time-sensitive contextualization (through melting the given type of list with similar ones, extending the scope to other information managing objects, actors and institutions of a given age (2), the macrohistory framing, when we try to insert the list into different sets of trendlines and trajectories (3), and a group of content-oriented, functional, structural points of views, reviving the epistemological nature of list-making, regarding to different societies, cultures and situations (4).

After speculating on the validity and possible significance of a substantive and dedicated ‘science of lists’, the author summarizes the aspects, which can be devoted to specially information history-related dissections.

KEYWORDS

lists, catalogues, indexes, information history, epistemology of lists

DOI 10.14232/belv.2022.2.1

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.1>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Z. Karvalics László (2022): A mámoron és az igézetén túl: a listák világának sokszempontú információtörténeti beágyazásához. *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 5–18.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

2020 őszén egy mind hosszabb megosztáslánc részeként közösségi oldalról közösségi oldalra vándorolt egy 1940-es években készült fém bevásárlótábla képe, amelyen egy pöcök állításával jelezhették a maguk számára a háziasszonyok, hogy milyen fontos konyhai adalék fogyott el, hol van szükség utánpótlásra.

A hozzászólókat leginkább az bűvölte el, hogy napjaink jól ismert papíros-ceruzás bevásárlólistáihoz képest nagyszüleink korában megérte elmozdulni a részleges mechanikus automatizáció felé: szükségtelenné vált újra és újra leírni, mit ne felejtünk el, elég volt a legfontosabb termékkörökre optimalizált szerkezeten választani két jelzésállapot közül, egy karaktersor nehézkos lekörmölése helyett egyetlen kapcsoló átállításával. S az, hogy mindez eladható, népszerű termék tudott válni, jól jelzi az erős keresletet: a fém változatok mellett rendkívül elterjedtek voltak az olcsóbb műanyag (bakelit), falra szerelhető vagy kézi lista-automatácskák, élükön a kerek alakú Shopetta márkával, amely a populáris árukultúra sok más darabjához hasonlóan „köznevesedett”, és magát a termékostályt kezdte jelenteni.

LISTÁK ÉS ELEMZÉSÜK LEHETŐSÉGEI

Még az olyan végtelenül egyszerű listatípus esetében, mint a bevásárlólista, mód nyílik arra, hogy történeti szemmel nézzünk a jelenség mögé. Akár *négy különböző elemzési útvonalon* is elindulhatunk, és ugyanez igaz a listák univerzumának bármely, összetettebb elemére is.

- (1) a jelenségre magára kereshetünk mikrotörténeti magyarázatot
- (2) beilleszthetjük az adott listatípust a rokon listaműfajok tipológiai rendjébe, és annak részeként keresünk átfogóbb, középszintű magyarázatot
- (3) makrotörténeti elemzési keretben arra vagyunk kíváncsiak, milyen társjelenségekkel együtt tükröznek átfogó trendeket a listák
- (4) s végül magára a bennük foglalt megismerő tartalom feltárására kerülhet sor, az információs érték vizsgálatával, a leginkább sajátlagos információtörténeti interpretáció részeként

Járjuk is végig mind a négyet a példaként választott tárgyon.

(1) A bevásárlólista megszületéséhez vezető információs nyomás természetében könnyű ráismerni az urbánus életforma kihívására. Amikor a majdnem önellátó paraszti gazdasághoz képest egy sokcsatornás piaci közvetítettség révén lehet a háztartásvezetéshez szükséges jószágokhoz eljutni, akkor ezek száma és forgási sebessége egy idő után szükségessé teszi

a memóriátámogató technikák használatát. Mindez feltehetően hasonló tényezők miatt alakult ki korábban, a nagy kapacitásra berendezkedett főúri háztartásüzemekben is. Nemrég került elő egy épület padlója alól az essexi Copt Hall személyzetének egy magas beosztású tagja, Robert Draper által 1633-ban írt bevásárlólista, amelyben barátja, Mr. Bilby számára rögzíti az azonnal beszerzendő dolgokat, az ónkanalacskáktól a szózatlan tőkehalig. S nem okozna meglepetést, ha ókori palotagazdaságok konyháiról is kerülnének elő hasonló tartalmú felsorolások (1.ábra).

(2) Fel kell ismernünk, hogy a bevásárlólista részben a teendőket felsoroló gyorsjegyzetek egyik fajtája, amellyel sikeresen leküzdhetőek pillanatnyi és esetleges memóriadeficitek – másrészt annak a lista-osztálynak is a legegyszerűbb tagja, amelyhez még az ételreceptek és a gyógyszerek, gyógyhatású szerek összetevőit tartalmazó, bonyolultabb leírások tartoznak. Emezeknél ugyanis az egyedi tételekre bontott sokasághoz tartozó dolgokhoz további, mennyiségi vagy minőségi társ-adatok is kapcsolódnak, valamint műveleti listaként is szolgálnak egyúttal, gondosan elmesélve, milyen cselekedeteket kell végrehajtani, milyen jellemzőkkel és milyen sorrendben, hogy a kívánt végeredményhez jutunk. S ha az adott táplálék éppen sör vagy bor, amelynek hosszú és bonyolult az előállítás, vagy a végtermék valamilyen kémiai anyag, amelyből illatszer vagy termelési adalékanyag készül, akkor a listából gyakorlatilag már gyártástechnológiai kompendium nő. Annak, hogy az első szakácskönyvek (sokszorosított receptgyűjtemények) már az ókorban megszületnek, nem archaikus gourmet-k gasztronómiai törekvései, hanem nagyon is praktikus minőségbiztosítási célok munkálnak. Az identikus sokszorosítás igényében még a mérgezés-vagy ártalom-elkerülési szempontok is erősen hatnak, miközben maga a recept adott formájában nagyon hosszú időszak alatt kikristályosodott tudás hordozója. Ez a tudás aktualizálódik minden egyes felhasználáskor, és válik intergenerációssá azáltal, hogy a tartós hordozón fennmaradt műveleti utasítások újabb és újabb nemzedékek számára válhatnak cselekvés-szabályozási vezérfonallá. S rögvest beláthatóvá válik az is, hogy a listák tipológiája milyen elképesztő mértékben tagolt.

(3) A bevásárlótáblácskák egy makroszintű elemzési térbe is beállíthatóak. Nem véletlen ugyanis a „csekklista” (checklist) típusú eszközök látványos debütálása a huszadik század közepén. A 19. század utolsó harmadától kialakuló modernizációs „nagyintézményekhez” (a modern közoktatás, a kórházi rendszer, a nagyüzemek, a tömegközlekedés, a tömegmédia) való alkalmazkodás számtalan olyan új aktivitáshelyzetet hozott magával, ahol jelentősen megnőtt a hibázás lehetősége – magánemberként, állampolgárként, munkavállalóként, üzemeltetőként. Ezt az adaptációs késést GOROVITZ és MACINTYRE (1976) szellemesen magyarázta (egészségügyi esettanulmányok alapján), bemutatva, hogy milyen sokféle hibaforrás állhat mögötte:

- tudatlanság (ignorance): a világról, annak működéséről és egyes helyszíneinek szabályairól részlegesen rendelkezésre álló ismeretek miatt hiányzik a vonatkozó tudás
- alkalmatlanság (ineptitude): a hatékonyan felhasználható tudás létezik, de alkalmazása nem történik meg vagy nem megfelelő
- a tudás elérésére vonatkozó tudás hiányzik
- a tudások rendelkezésre állása esetén is kockázatot jelenthet az emberi tényező: felületesség, félreértés, negligencia,

- a hibák termelődését okozhatja rendszerhiba is, rosszul megtervezett vagy rosszul üzemeltetett környezet: túl sok a releváns változó, a döntésre rendelkezésre álló idő pedig kevés, ezért alakulnak ki kapacitórikus problémák.

A fentiekre még olyan egyszerű, a számításteljesítmény dübörgő gépesítése közben primitívnek tűnő megoldás is segíthetett, mint a csekklista. Van, aki egyenesen a „csekklista forradalmáról” beszél, amelynek két, legjelentősebb területe kétségkívül a légiforgalom és a kórházi betegfelügyelet volt.

1935 október 30.-án az ohioi Daytonban lezuhant egy Boeing 299, egy kísérleti következő generációs nagytávolságú bombázó. Nem műszaki, hanem pilótahiba történt: a bonyolódó vezérlés miatt a pilótának egyszerre négy különböző dolgot kellett (volna) folyamatosan figyelnie, de emiatt elfelejtette kioldani az emelők és az oldalkormány zármechanizmusát (GAWANDE, 2010. 33). A Boeing majdnem csődbe ment, repülőt a vetélytárs Douglastól vásároltak – aztán a tesztgépként megtartott példányokkal foglalkozó pilóták a korábbiakhoz képest rendkívül bonyolult irányítási funkciók megtanulására javasolt hosszú tréningprogram helyett egy pofon-egyszerű megoldásig jutottak. Egyetlen, kézben tartható indexkártyára sorba egymás után felírták azokat a műveleteket, amelyeket elvégezve (kipipálva) biztonságossá válhatott a felszállás. Majdnem kétfélmillió mérföldet repültek egyetlen további baleset nélkül – és a közben B-17-esre átkerestelt gépből 13 ezret állítottak csatasorba, ami aztán nagyban hozzájárult a náci Németország megtöréséhez – összességében persze a légiforgalom biztonságához, a mai napig.

Hasonló helyzetig jutott az 1960-as évek elejére a kórházi gyógyító munka. Egyre nagyobb lett az ellentmondás a felhalmozott és alkalmazható tudás mennyisége és a használat során elkövethető hibák előfordulása között. Úgy is mondhatnánk, hogy az operációs terület extrém módon lett granuláris és komplex, hiszen ekkorra a diagnózis-elemek elképesztő mennyiségű egyedi kombinációba rendeződhettek, és teljesen személyesített megoldásokat követeltek minden egyes beteg esetében. Ez az orvostársadalmat a *specializációtól a szuperspecializáció felé tolt*a (a részletek és a hatáskapcsolati csatornák alaposabb ismeretével), a nővéreket pedig a szabványosított, öt életjelet rögzítő jelkódos beteglap (patient chart) és a saját checklistek megalkotására ösztönözte (GAWANDE 2010. 36). A négy alapvető vitális paraméter (pulzus, vérnyomás, hőmérséklet, légzés) nagyjából hat óránkénti (indokolt esetben sűrűbb vagy ritkább) mérésének szükségességéhez apró fejlesztési lépések sokaságával jutottak el (néha ötödik vagy hatodik elemet is melléjük emelve). S addig kísérleteztek a mérési eredmények ábrázolásával, amíg elfogadott és standardizált formáig nem jutottak, hogy mindezekhez csatlakozzanak aztán a gyógyszeradagolási ütemtáblázatok (timing chart) vagy az egyes betegekre lebontott kezelési tervek. (S arról persze itt sem szabad megfeledkezni, hogy a négy vitális paraméterből kettőnek az adatait – hőmérséklet, pulzus – már 1625-ben regisztrálni kezdte a velencei fiziológus, Santorio (1561–1636). A vérnyomást 1896-ban mérte meg az első sphygmomanometer.)

(4) Innen kiindulva kerülhetünk közelebb, negyedjére, a listák világához sorolt objektumok *ismeretelméleti dimenzióihoz* – amiket YOUNG (2017. 18) listatörténeti monográfiája „ontikus operációnak” nevez. Azt látjuk, hogy már a pusztá felsorolásokban is többszörös kontrollfunkció jelenik ugyanis meg. Még a legegyszerűbb ad hoc listák – mint a bevásárlólista – memóriátmogató missziója is jelentékeny mértékben képes csökkenteni a viselkedési hibák kockázatát.

Enyhíti a jövőbeni cselekvésre való felkészüléssel járó pszichés feszültséget. Ellensúlyozza, hogy a figyelem, e különösen fontos aktivitás-szervező mozzanat (sok más környezeti okkal együtt) szűk erőforrássá válik. Kiterjeszti a kooperáció terét (hiszen valaki készíti a listát, de olykor más végzi el a szükségessé váló cselekvést). A műveleti listákban a tevékenység szervezése és instruálása mellett a felsoroltakon túl még szabványosítási, standardizációs, hitelesítési és ellenőrzési mozzanatok is keverednek. A listák egymás mellé rendeznek dolgokat és relációkat építenek köztük, rávilágítva olyan kapcsolatokra, összefüggésekre, amelyek enélkül (vagy vizualizálásuk nélkül) láthatatlanok maradnának. Az ismeretelemeket összegző listákban *a tudás darabkáinak összegyűjtése és szisztematizálása* valósul meg (még a szenvedélyes érzelmek típusait egymás mellé rendező közhelyes 17. századi természetfilozófiai szövegekben is, ld. LACZHÁZI 2009), de ellátja a válogatás a sűrítés és a visszakereshetőséget lehetővé tévő tárolás funkcióit is (WÓJCIK 2009).

Jack Goody arra figyelte fel, hogy a listáknak van egy dialektikus dimenziója is: részben a kulturális formákhoz, részben – kommunikatív eszközként – az információ és a tudás áramlásához és megalkotásához kötődnek (GOODY 1977). Egyik arcuk a jövő felé fordul, új tudás teremtésével, a másik pedig az archiválódás felé, hogy a múlt – akár újrafelhasználható – lenyomatai legyenek.

A készletnyilvántartási célú listákban (mint mondjuk az asszír uralkodók ökrökről vagy ezüstkészletről tudósító agyagtáblái) például ráismerünk a közvetlen döntésselőkészítés funkciójára. Sikerülhet elérni, hogy ami láthatóvá tehető, láthatóvá is váljon. Ebből nő ki a listák világának (de az egész információtörténeti iskolának is) az egyik leginkább szelárnnyékban lévő területe, a könyvelés kultúrhistoriája. Ennek fontosságát a hivatali természetű intézményesedés igazolja. Eközben felismerjük, hogy az adott állomány(ok)ra és az elemek rendelkezésre állására vonatkozó áttekintő tudás végső soron a *reprezentációs kapacitás* megnövelését szolgálja. Nem véletlenül kezd a listákkal és a táblázatszervezéssel az információ reprezentációját a római világban vizsgáló RIGGSBY (2019), hogy aztán a súly-és más mértékekkel, majd a két -és háromdimenziós dolgok ábrázolásával folytassa).

Hasonlóképp aluldiszkutált „információs életvilág” például a (könnyűzenei, egyetemi vagy könyv népszerűségi) ranglistáké (*ranks*), amelyekben válogatott sokaságok jelennek meg, és az értékkülönbséget tükröző besorolási mechanizmusokon keresztül valójában az adott területeken termelődő tudás egy részének létrehozása, keringése és befogadása valósul meg. (Okkal vizsgálta ezt a fiatal Bruno Latour a populáris zene világában). S nem véletlenül szenteltek már monográfiákat különböző kisvilágok ranglistakészítési elveinek és gyakorlatainak (összefoglalóan ld. ÉRDI 2020).

Mindez ott teljesen egyértelmű, ahol *a lista elemei maguk is tudásobjektumok*. Az Eblában, Sipparban és másutt feltárt ősi templomkönyvtárak egyszerű katalógusaiban kezdetben csak a rajta tárolt szöveg első sorainak megadásával azonosították a tárolt agyagtáblákat (*incipit*), s csak később csatlakozott ehhez a szerző neve, egy rövid tartalmi összefoglaló vagy épp a terjedelmet sejtető táblaszám (QUINN 2014). Ebből nőtt ki aztán a folytatás, a könyvtári katalógusokkal, bibliográfiákkal, a bibliográfiák bibliográfiáival, teauruszokkal, indexkártyákkal. Sőt: könyvajánló listákkal, *canonékkal*. Ezek azon könyvek felsorolását tartalmazták, amelyeket az összeállító minimálisan szükségesnek látott egy „univerzális gyűjteményhez” – mint például az első modern közkönyvtár Firenzében létrehozó Niccolò Niccoli munkáját a 15. század közepén folytató Tommaso Parentucelli, aki nagyjából 250 tétellel vélte lefedhetőnek az egyes

ismeret-osztályokhoz tartozó alapl művek világát. Más kérdés, hogy amikor 1447-ben V. Miklós néven pápává emelték Parentucellit, felismerte, hogy ennél sokkal több elemet kell a könyvlistának tartalmaznia, és fordítókból meg tudósokból álló kéziratvadász ármádiákat küldött régi görög szövegek megszerzésére, latinra ültetésére, elhelyezve azokat a Vatikáni Könyvtárba. Ez a misszió végül is Kolumbusz Kristóf kisebbik fia, Hernando Colón sevillai könyvtárban próbált valódi univerzális (immár a sokféle irányból elinduló keresetőséget is biztosító) világkönyvtárrá válni (PÉREZ-FERNÁNDEZ – WILSON-LEE 2021).

Valahol az indexelésnek ez a szöveges dokumentumok világából kiinduló gyakorlata vezetett emberek, dolgok, végül pedig 'minden dolog' indexeléséhez (DAY 2014), s végül a listák világának legterjedelmesebb darabjához, az Internetes keresések eredményeként töredékmásodpercek előállló, akár több millió elemből álló ad hoc *találati listákhoz*. A kezdetben pusztá keresési technikaként szolgáló szerző-és publikációs katalógusokból pedig így lettek teljesítményérték-mérő eszközök egészen korán, a modern tudomány 19. század végi mókuskerekében (CSISZÁR 2017), hogy napjainkra ugyanígy a Webre költözzön maga mérés művelet is.

VAN-E LÉTJOGOSULTSÁGA ÖNÁLLÓ LISTATÖRTÉNETI VAGY LISTATUDOMÁNYI VIZSGÁLÓDÁSOKNAK?

Wolfram von Soden, a híres assziriológus 1936-ban alkotta meg a *Listenwissenschaft* kifejezést (YOUNG 2017. 27). A „listatudomány” szerinte a sumér világ népeire oly jellemző „rendezési késztettség” (*ordnungswille*) komolyságát fejezhetné ki: a világ meghatározó jelenségeinek lexikai öntőformákba kényszerítését, amely azt tükrözi, hogy miként igazították el a dolgokat az istenek a földön. S ma már, egy kiterjedtebb történeti tudás birtokában, még merészebb értékelések születnek: TAYLOR (2007. 444) egyenesen az ősi Közel-Kelet intellektuális-kulturális örökségének motorját látja a listákban.

És valóban ilyen „fajsúlyú” igényt visznek tovább az „adatok rendjére” épülő gazdasági adminisztrációk, kancelláriák, bürokráciák, ahol a gyűjtésből, rendezésből, archiválásból, vizsgálakérésből és műveletvégzésből iparszerű többlettudás és magasabb kontrollképesség következik. S akár von Soden az asszírokra, úgy csodálkozik rá Foucault a szavak és dolgok rendjére, amely a katalógusokon, listákon, összeírásokon és indexeken keresztül osztályozza-kategorizálja a világot. S noha elsőként a dolgok különbségét gondolnánk kifejeződni látni rajtuk keresztül, Foucault szerint az azonosság a kulcs: a sokaságok elemeinek egymás mellé kerülése részben egy nagyobb egészet rajzol ki, ki részben közösséget, identitást teremt, egy-egy korszak episztémikus fundamentumát megteremtve (FOUCAULT 1994. xxiv).

A kortörténészek számára persze soha nem volt kérdéses, milyen igényt kielégítve és milyen módon szolgálta az ismeretek „adatosítása”, strukturált rögzítése, tárgyiasítása azoknak az információs üzemeknek és specialistáknak a működését, amelyek kisebb és nagyobb közösségek újratemelésében, fenntarthatóságában, irányításában, szervezésében és egyensúlyteremtésében játszottak fontos szerepet. Az sem volt kétséges, hogy ez a világ elképesztően kiterjedt: a bizzar listák nagy népszerűsítője, Jamie Frater egyenesen listaverzumnak (*listverse*) nevezi (FRATER 2010). És ennek a „kozmosznak” a története is valójában jóval korábban kezdődik.

Vannak, akik már a barlangfestményeket is az ökológiai fülke egyfajta állatleltáraként olvasák, de a neolitikus holdnapárak már bizonyosan nyilvántartási célt szolgáltak, és 20-30 ezer évesek az ausztrál őslakosok rejtélyes cylconjai is. Kétség sem férhet hozzá, hogy a szóbeliség körülményei között a leszármazáslisták, a genealógiai tudás orális rögzítése és átörökítése is megvalósította a relációs listafunkciót. A legkorábbi térképek nemcsak földrajzi objektumokat rögzítenek, hanem egyúttal névtárak is, már az írás előzményei között is gazdasági adminisztrációs jelhasználatot találunk (állatok, növények, nyersanyagok mennyiségének nyilvántartását), a mitikus szövegek bizonyos részei a repetíció révén megőrzött sokaságokat (királylistákat, országlistákat, hadseregek csapatrészeit, betegségtípusokat stb.) tartalmaznak.

A letelepedéssel és földműveléssel az élet számtalan területével kapcsolatban jelentkezett adatrögzítési igény, és a hivatali és gazdasági írásbeliségnek, majd a tudomány és az orvoslás korai műhelyeinek köszönhetően minden „műfaj” létrejött már az ókorban, amelyek alakváltozatait a 19. század második feléig, vagy akár napjainkig is követni tudjuk. Az adónyilvántartások, népesség-összeírások, terményjegyzékek, az áru- és pénzforgalomkövetés módjai az árlistáktól a kettős könyveléssel fejlődő könyveléstechnikáig, a különböző katonai és egyházi nyilvántartások mellett a természetleírás (állatok és növények gyarapodó korpuszai), csillagászati és meteorológiai idősorok, szövegjegyzékek.

Mindezek összekapcsolódnak a számírással, az időszámítással, a legkülönbözőbb mértékegységekkel, az adatállomány rendezésének különböző elveivel, amelyeket hol a funkció, hol a mennyiség, hol a megbízhatóság, hol a visszakereshetőség, hol a rögzítés és tárolás fizikai-technika sajátosságai, hol a továbbíthatóság, hol ezek különböző közös metszetei határoztak meg. A korábbiaknál fejlettebb és a tárolt ismeretek rekombinálhatóságát lehetővé tévő újkori katalógus-formától a népszámlálások eredményeinek a huszadik század fordulójától egyre inkább algoritmizált feldolgozásán keresztül közeledünk a nyomtatott majd a digitális világ mind nagyobb méretű adatbázis-birodalmi felé, hogy napjainkra a reprezentálható emberi tudás egésze egyetlen végtelennek tűnő hypermediális online tartalomtérben olvadjon össze, a történelem egyfajta „felgyorsulásaként” (ahogy a Pierre Norát parafrázáló YOUNG, 2013 látni véli). Ennek a „felpörgésnek” fontos összetevője a részvételi listakészítés (*participatory listmaking*), legyen szó enciklopédikus gyűjtésről, értékelésről vagy lejátszási listákról (VAN DER VEEN, 2012). De amint ezt kimondjuk, rá kell döbbernünk, hogy a 16-17. század nagy botanikai kötetsorozatai is már ekképpen készültek: tudós levelezők egy csokorba gyűjtött adatközléseinek az eredményeként.

A listák történeti útjának számolatlanul sok izgalmas állomása, technológiai megoldása van, amelyek sokáig másirányú történeti érdeklődések forrásanyagaként kerültek elsősorban tárgyalásra. A múlt század 90-es éveinek közepe óta azonban megélnékvült az érdeklődés a listák, nyilvántartások és jegyzékek, mint önálló kutatási tárgyak iránt: Sorra születtek tanulmányok, monográfiák. 2014-ben már egy listatörténeti sorozat első kötetének szánt válogatás jelent meg egy többnyelvű szakfolyóirat könyvnyi tematikus számaként (SALINERO-LEBEAU 2014). Mégis Umberto Eco képeskönyve, *A lista mámore (Vertigine della Lista)* kellett hozzá, hogy kiemelt figyelemre méltó tárgyként kezdjen rájuk tekinteni az olvasóközönség és a történésztsáradalom (Eco 2009). Ugyanabban az évben, 2009-ben jelent meg *A lista igézete (The Charm of a List)* címmel egy nagyszerű válogatás (DOLEŽALOVÁ 2009), amelynek rangos szerzőgárdájában kiváló magyar kutatók is helyet kaptak (Sághy Marianne, Bak M. János, Kiss Farkas Gábor, Visi Tamás, Laczházi Gyula), s amelynek tanulmányai közül e bevezetőben többre is hivatkozom.

Később különösen az irodalmi szöveg hagyomány és a narratológia számára lett felkapott tárgy a listák története, és von Soden nyomán ők is legyártották a listatudomány kifejezést (*listology*), majd szenvedélyesen fordultak a teljes diakrón irodalmi szöveg hagyomány felé, hogy visszamenőleg is kimutassák irodalom és lista közös kapcsolódási pontjait (ld. különösen LAEMMLE 2021).

S még napjainkban is termelődnek új listatípusok. A Trump-jelenségben fenyegetést látó Amy Siskind 2016 novemberétől – elfogultságtól nem mentesen – heti egy alkalommal elkezdte rögzíteni és megosztani azokat a híreket, szalagcímeket, amelyek az elnökhöz közvetlenül köthető, riasztónak vagy fenyegetőnek minősíthető kijelentéseket, véleményeket, kommentárokat, üzeneteket tartalmazott. Az elemszám néhány év alatt heti 9-ről 370-re (!) ugrott, s a szorgalmas hírgyűjtő eközben egy egész könyvet is komponált a listaiból (SISKIND 2018).

A LISTATÖRTÉNETTŐL AZ ADATKULTÚRA TÖRTÉNETÉIG

Nem kétséges, hogy a lista végső funkcióját tekintve nem más, mint sajátos adatrendezési forma. A történelem során megismert listatípusokat pedig, mint láttuk, különböző adatkörökkel kapcsolatos eltérő visszakeresési igények szülték (Egy érdekes, a változásra és az időbeliségre érzékeny rendszerezésre ld. HAVEL 2009). Amikor az *elemi adat*, *adatcsoport*, *adatbázis*, *adattár*, *adat-ökoszisztéma* útvonalon egyre átfogóbb és összetettebb adathasználati formákat ismerünk fel, úgy válik világossá, hogy az adatcsoportok valójában egyszerű és gyakran ad hoc listák, az adatbázisok viszont sokváltozós, tervszerűen gyarapított állományok. S hogy adatbázisnak nevezhessük őket, ahhoz meg kell felelniük a *rendezőelv* (például sorszám/sorrend, dátum, kategória, név), *tárgy* (a listázott dolog), *tárgy-attributum* (a tárgy egy, több vagy sok jellemzője, paramétere, mérhető sajátossága) hármasságnak.

Pontosan ebben a szerkezetben született már meg az a British Múzeumban őrzött, hieratikus írással, két oldalra készült, 38x33 centiméteres mészkőtáblán fennmaradt, Dejr-el-Medina mellett talált, II. Ramszesz korabeli (több mint 3200 éves) felsorolás, amely a sírépítésekben foglalkoztatottak nevét, a hiányzás napját és a hiányzás okát listázta (MARSHALL, 2022), izgalmas kisablakot nyitva a munka korabeli világára. A jobb oldali oszlopban, fekete színnel 40 dolgozó neve, mellette a bal oldalon pirossal a dátum és a magyarázat: betegség (skorpiócsípés vagy szemfájdalom), sörfőzés, a feleség vagy a leánygyermek havi vérzése, elhunyt szülő testének bebalzsamozása, házának építése, ajtó megerősítése, meghalt gyermek gyászolása, különmunka a főnökkel vagy az írnnal, áhitat (istenével töltött idő), ünnep ... A feljegyzések elképesztő forrásértékének fényében hajlamosak lehetnénk elfeledkezni arról, hogy a nyilvántartási cél és funkció mögött láthatóan kiérlelt adatkezelési praxis áll, ami követi, támogatja és izgalmasan tükrözi vissza a korabeli társadalmi viszonyokat és a mindennapi élet struktúráit. S kisablakot nyit arra is, hogy az írnnak és az írnnak részére végzett különmunka miként illeszkedett a termelési és szolgáltatási célú munka fogaskerekei közé.

A „nagy adat” (Big Data) korszakában, amikor „az adat az új olaj” ipari jelszava harsog, s az összekapcsolt adatok óriásplatformjának tekinthető Internet jórészt betölti a világkönyvtár-álmokat beteljesítő egyetemes adatgyűjtemény szerepét, különösen fontos volna,

hogy történeti beágyazást, megalapozást és fogalmi felépítést kapjon az információtörténelemnek az a roppant módon elhanyagolt területe, amelyet az *adatkultúra történetének* nevezünk. Ebben a vállalkozásban a társadalomtörténeti fegyvertár és irány már csak azért is fontos, mert a számítógépes jelfeldolgozás kortárs szakmavilágai és azok háttértudományai mostanra teljesen a maguk képére formálták az 'adat' fogalmát – elfeledkezve arról, hogy a feldolgozó rendszer, a jelentést adó erő nem a komputációs műveletek milliárdjait végző technológia, hanem az élő emberi agy, amely formaképzéssel tesz külsőből belsővé. A műszaki szótárban az adatból születik az információ – miközben a társadalomban az emberi fejből különböző útvonalakon tárgyasított (jelként rögzített) ismeretekből lesznek az adatok, az információ belsőből külsővé válásának egyik lehetséges csatornájaként (amit találónan információnak hívhatnánk, felülírva a szó eddigi következtelen és szervesen használatát). Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a nem látható, az érzékekkel nem megtapasztalható, emberi jelenlét nélkül nem felmérhető környezeti állapotok és azok változásai gépi eszközökkel (érzékelőkkel, szenzorokkal) ma már rögzíthetők – így mostanra már nem az emberi agy az egyetlen forrása a magasabb rendű szellemi műveletek forrásául szolgáló adattermelésnek. Ismeretelméleti szempontból ez kétségkívül új fejlemény, bár épp az akár évezredekken keresztül történő fokozatos tudásgyarapítás hőstörténetei mutatnak rá, hogy amikor az adatok „összeadódva” sokasodnak, akkor az egyik emberi agy tud a másiknak a forrásává, támogatójává válni. Az adatkultúra intézményi szereplői (a hiteleshelyektől a statisztikai hivatalokig) az ismétlődő-egymásra épülő adattermelés professzionális szereplőiként lépnek túl később az individuális meghatározottságokon, a rögzítés-tárolás-feldolgozás rendszereinél már komoly gépi támogatást igénybe véve, s ez a történet jut el mostanra oda, hogy némely adatkörök termelése már lehetséges emberi jelenlét, figyelem és beavatkozás nélkül, automatikusan. Nem mindegy azonban, milyen felbontásban ismerjük, értjük meg és láttatjuk az adatkultúra (talán) a barlangrajzokkal kezdő hosszú történetét.

LISTÁK: AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI FÓKUSZPONTOK KERESÉSE ÉS E TEMATIKUS SZÁM TANULMÁNYAI

A Szegedi Információtörténeti Műhely 2020 október 14.-én rendezte meg kilencedik konferenciáját „*A lista mánora, avagy az adatkultúra története (nyilvántartások, jegyzékek, kimutatások). Az információgyűjtéstől a felhasználásig*” címmel, hagyományos partnereivel (Magyar Történelmi Társulat Információtörténeti Szakosztálya, SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola, UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság Info-kommunikációs Szakbizottsága).

A vírushelyzet miatt végül is online megtartott rendezvény előadóit arra kérték a szervezők, hogy törekedjenek az alábbi négy szempont valamelyikének (akár egyszerre többnek is) az érvényesítésére:

- ne segédtudományi jelleggel tárgyalják saját forrásukat, forráscsoportjukat, hanem legyen az maga a történeti tárgy, annak műfaji, intézményi, funkcionális kontextusaival, előzményeivel, szereplő-típusaival, adatkezelési technikájával (ám ott, ahol a listákból kinyerhető új forrásérték lényeges, természetesen érdemes elidőzni ekörül is)

- ismert adat-kisvilágok új szempontú feldolgozására vagy kevéssé ismertek felfedezésére, irodalmi előzmény nélküli mozzanataik tárgyalásba vonására vállalkozzanak
- ahol erre mód van, szakadjanak el a forrás mikrotörténetétől is, és próbálják (a konferencia alcímére kacsintva) *a létrehozás és a használat* kategóriái mentén mérlegre tenni azt. Tulajdonítsanak különös fontosságot annak, hogy állításokig, hipotézisekig juthasanak a listák *döntéstámogatásban és döntéshozatalban* betöltött szerepéről, illetve *a cselekvésbe fordult döntések* hatásairól és következményeiről.
- ha lehetséges és indokolt, az információhíztartás korabeli egészének részeként kezeljék a kiválasztott forrástípust, annak információs környezetére, kapcsolódásaira érzékenyen, elszakadva a megszokott köztörténeti kontextusoktól.

Az előadók nagy része örömmel vállalkozott arra, hogy ebben a tematikus számban tanulmányként is összefoglalja a gondolatait, s ahol lehet, eredeti listaközlésre is vállalkozik.

BÁTORFY ATTILA a nemzetközi irodalomban is újszerű módon a teljes listatörténet egyik legfontosabb vizsgálati szempontját, a listaábrázolás, megjelenítés vizuális históriáját tekinti át. Eközben nemcsak eljut a tipológiai rendszerezés szükségességének felismeréséig, hanem javaslatot is tesz egy induló felosztásra.

Árvai Tamás KRISTÓF az asszír zsákmánylisták kötött sorrendjét és adatszerkezetét, rejtett makrostruktúráját, rituális természetét, orális kultúrába ágyazottságát vizsgálva bebizonyítja, hogy ezek – minden várakozással ellentétben – nem leltári-adminisztratív funkciót töltöttek be, hanem a valóság ideológiailag megszűrt képei voltak.

NÉMETH GYÖRGY közlése a déloszi szövetség két adólistáját, s nem csak összevetésük eredményét elemzi, hanem a listaszövegek többszörös forrásértékének felsorolásáig jut. Nemcsak politikatörténeti vagy történeti földrajzi rekonstrukciók származnak az adólistákból. Máshonnan nem ismert települések válnak beemelhetővé a sokaságba, sokkal többet tudunk meg a gazdaság finomszerkezetéről, s a listák következetesen változó s emiatt időrendbe szervezhető betűformái segítségével számos datálási kihívás egyszerűsödik le.

GRADVOHL EDINA aprólékos pontossággal tekinti végig, hogy Dioskoridésnek az első század második felében összeállított listája a gyógyhatású anyagokról (növények, állatok, állati eredetű anyagok, ásványok) hogyan vált másfél évezreden át papirusz-és kódexmásolatokon keresztül egy egyre gyarapodó orvosi tudás továbbra is nagy jelentőségű nyersanyagává, miként egészültek ki az eredetileg szöveges leírások illusztrációkkal, más szerzők adatközléseivel, s miként harcoltak a listák értékével tisztában lévő korabeli szakemberek a fennmaradt kéziratok megmentéséért és megszerzéséért.

Óbis HAJNALKA két listát vet össze, Augustinus saját kezűleg összeállított publikációs listáját egy püspöktársa által kompilált másikkal. Elemzésükből részben kirajzolódik az, ahogyan egy korabeli püspöki adminisztráció információs üzemként működik, másrészt nemcsak a hiányok szerkezete, a tipológiai-csoportosítási nehézségek tűnnek fel, hanem felismerjük, hogy az adatok szerkezete milyen erőteljesen befolyásolja a későbbi kulturális emlékezetet.

NOVÁK VERONIKA 14-16. századi párizsi források elemzésével meggyőzően igazolja, hogy a középkori királyi hatalom a látványos külsőségek mellett még egy olyan egyszerűnek mondható listaformát is reprezentációra, hatalmának mindennapi újraépítéséhez tud használni, mint az utca- és kereszteződésnevek felidézése vagy sorba rendezett felsorolása. S nemcsak BAK (2009)

mutatott rá nagyon hasonló funkcióra a magyar királyok intulációs listáiban felsorolt területekkel kapcsolatban (amelyek még a valójában nem birtokolt területek rituális ismételtetésével is semlegességet és objektivitást sugalltak), hanem SÁGHY (2009) is, aki nagyszerűen illusztrálta, miként legitimálták a püspökök és mártírok listái a vallás válsága és a politikai zűrzavarok közepette az episzkopális hatalmat.

HANNY ERZSÉBET török és 17-18.sz.-i főúri listaanyag segítségével azt fürkészi, miképpen válnak rendszerré az elemi listák, adatsorok, s ehhez izgalmas megfontolásokat közöl a listaműfaj hiányzó tipológiai-fogalmi alapvetéséhez.

PÉTER KRISZTINA fordításban első alkalommal teszi közzé a spanyol Armada 1588. május 9-i, lisszaboni seregszemléje alkalmából készült összeírást, amely minden, akkor fontosnak gondolt adatot táblázatosan rögzít, s amelyet később nyomtatva, több európai nyelven és változatban sokszorosítottak és terjesztettek is. Az erődemonstrációs-propagandisztikus cél egyértelmű ugyan, de nagyon izgalmas látni, miképpen találtak használható információt maguknak benne különböző szereplők, s hogyan adott a flotta veresége után a további használat az angoloknak éppen ellenpropagandára módot.

BARTA M. JÁNOS egy ismert, de az elektronikus adatfeldolgozás eszközeinek elterjedése nélkül korábban nehezen feldolgozható-használható forráscsoportra irányítja a figyelmet. A 17-18. sz. jezsuita iskolahálózat feldolgozhatóvá és összekapcsolhatóvá váló tanár-és diáknévsoraiból a regionális vonzerőtől a különböző karriertípusok azonosításáig máris számtalan izgalmas rekonstrukciós irány remélhető, de a tisztviselő kar összetételétől a családok iskoláztatási stratégiáig számos további szempont fürkészésére is nyílik majd mód.

SZÁSZ GÉZA a 18. század második felének útleírásaiban mutatja ki annak a szigorú adatstruktúrának a megjelenését, amely az utazók információgyűjtését előformált szempontok köré rendezve szinte predesztinálták a műfaj széles körben terjedő darabjainak tartalmát elsődleges, másodlagos és sokadlagos felhasználásra. Így nem csak az „egzotikus élmény” közvetítése volt a cél, hanem egyfajta „protostatistikai” misszió teljesítése is.

SZ. NAGY GÁBOR a Rákosi-korszak fakultatív hitoktatási adatsorainak elemzésével igazolja az MDP vallásellenes propagandájának részleges eredménytelenségét, legfőképp a kisebb településeken, de még a funkcionáriusok, a párttagság vagy a kulcsszerepben lévő pedagógusok között is. A szövegben afféle „rejtett tantervként” közelebb kerülünk azoknak a veszélyeknek, érzékenységeknek és kockázatoknak a problémaköréhez, amelyeket a személyekre vonatkozó listakészítés bármely korban és bármely tárgyban hordoz.

IRODALOM:

BAK, M. JÁNOS (2009): Lists in the Service of Legitimation in Central European Sources In: DOLEŽALOVÁ, 2009: 34-45.

CSISZÁR, ALEX (2017): How lives became lists and scientific papers became data: cataloguing authorship during the nineteenth century *The British Journal for the History of Science* vol. 50. no. 1. 23–60. <https://doi.org/10.1017/S0007087417000012>

DAY, RONALD A. (2014): *Indexing It All. The Subject in the Age of Documentation, Information, and Data.* The MIT Press.

- DOLEŽALOVÁ, LUCIE (Ed.) (2009) *The Charm of a List: From the Sumerians to Computerised Data Processing*. Cambridge Scholars Publishing.
- ECO, UMBERTO (2009): *A lista mámora*. Budapest, Európa Kiadó.
- Érdi, Péter (2020): *Ranking The Unwritten Rules of the Social Game We All Play*. Oxford University Press.
- FOUCAULT, MICHEL (1994): *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*, New York, Vintage.
- FRATER, JAMIE (2010): *Listverse.com's Ultimate Book of Bizarre Lists: Fascinating Facts and Shocking Trivia on Movies, Music, Crime, Celebrities, History, and More*. Ulysses Press.
- GAWANDE, ATUL (2010): *The Checklist Manifesto. How to get things right*. Profile Books.
- GOODY, JACK (1977): *The Domestication of the Savage Mind*. Cambridge (UK), Cambridge University Press.
- GOROVITZ, SAMUEL – MACINTYRE, ALASDAIR (1976): Toward a Theory of Medical Fallibility. *Journal of Medicine and Philosophy* 1. 51–71. <https://doi.org/10.2307/3560992>
- HAVEL, IVAN M. (2009): Time in Lists and Lists in Time In DOLEŽALOVÁ 2009. 9–11.
- LACZHÁZI, GYULA (2009): Lists of Emotions in Historical Context. 116–126.
- LAEMMLE, REBECCA et al. (2021): *Lists and Catalogues in Ancient Literature and Beyond Towards a Poetics of Enumeration*. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110712230>
- MARSHALL, COLIN (2022): 3,200-Year-Old Egyptian Tablet Records Excuses for Why People Missed Work: “The Scorpion Bit Him,” “Brewing Beer” & More. *Open Culture*, Feb.17. <https://www.openculture.com/2022/02/3200-year-old-egyptian-tablet-shows-why-people-missed-work-the-scorpion-bit-him-brewing-beer-more.html>
- PÉREZ FERNANDEZ, JOSÉ MARIA – WILSON-LEE, EDWARD (2021): *Hernando Colón's New World of Books*. Toward a Cartography of Knowledge. Yale University Press
- QUINN, MARY ELLEN (2014): *Historical Dictionary of Librarianship*. Rowman & Littlefield.
- RIGGSBY, ANDREW M. (2019): *Mosaics of Knowledge. Representing Information in the Roman World*. Oxford University Press
- SÁGHY, MARIANNE (2009): Codex to Catacomb: Uses and Functions of the Bishops' List in Fourth-Century Rome In: DOLEŽALOVÁ, 2009:46-65.
- SALINERO, GREGORIO – LEBEAU, CHRISTINE (Eds) (2014): Pour faire une histoire des listes à l'époque moderne *Mélanges de le casa de Vélazquez* (44) 2. <https://doi.org/10.4000/mcv.5719>
- SISKIND, AMY (2018): *The List: A Week-by-Week Reckoning of Trump's First Year* Bloomsbury Publishing, New York
- TAYLOR, JON (2007): Babylonian lists of words and signs In Leick, Gwendolyn (Ed): *The Babylonian World*. Routledge. 432–446.

VAN DER VEEN, JON (2012) *Participatory Listmaking: Encyclopedic Lists, Evaluative Lists, Playlists*. PhD thesis, Concordia University <https://spectrum.library.concordia.ca/974950/>

WÓJCIK, RAFAL (2009): On Five Versified Mnemonic Catalogues of Popes, Emperors, and Polish Kings from the Turn of the 15th and 16th Century In DOLEŽALOVÁ 2009. 127–138.

YOUNG, LIAM COLE (2013): The List, The Archive, The Acceleration of History. *Proceedings of the Annual Conference of CAIS / Actes Du congrès Annuel De l'ACSI*. <https://doi.org/10.29173/cais614>

YOUNG, LIAM COLE (2017): *List Cultures. Knowledge and Poetics from Mesopotamia to BuzzFeed*. Amsterdam University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv5jxm7n>